

կխռկան՝ կփախչին, եւ ասոնք բռնելը շատ դժուարութեամբ եւ աշխատութեամբ կլինի, երբեմն ալ հրացանով զարնելով. բռնուածն ալ շատ անօթի պահելով ու տկարացնելով՝ հազիւ կարելի է ընտանեցնել: Կնային որ ասոնցմէ եղ եղածը չառնուն, վասն զի եղջիւրովը կզարնէ եւ մարդ ալ կսպաննէ:

Պօտիզ (պիւֆէիֆ) ըստաժ ճանճը եղներուն

ու կովերուն շատին նեղութիւն կուտայ՝ սաստիկ խայթելովը, այնպէս որ խեղճ կենդանիները իրենց լուծը կկոտրեն, կփախչին ու լեռնէ լեռ կընկնին: Ասոր ճարը հող կամ փոշի է, որ պէտք է առնուլ զարնել այն ճանճին թառած տեղին վրայ. կամ թէ լաթով մը զարնելու եւ գտնելու սպաննելու է պօտիզը:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ ԵՒ ԽՆԴԻՐՔ.

ԱՐԴԵՐՔ Ո՞Վ ԷՐ ԿԱՄ Ի՞ՆՉ ԷՐ ՆԱԽԻՋԵԻԱՆԻ ԵՐԿՊԱՌԱԿՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՃԱՌԸ.

Շատ ճշմարտութիւններ կրնան գտնուիլ որ խկոյն չեն յայտնուիր, ու հարկ ալ չէ որ շուտով յայտնուին՝ որպէս զի օգուտէն աւելի չլինի անոնց յայտնուելուն վնասը: Ասոնց կարգէն են նաեւ քանի մը պատմական ճշմարտութիւնք ժամանակիս, որ զատ գրքով պիտի հրատարակուին, եւ թերեւս շուտով. բայց անոնց մէջէն մէկը հարկ է այժմէն բացատրել, որովհետեւ ուշացընելու չիգար. եւ է այս թէ «Արդեօք ո՞վ էր կամ ինչ էր Նախիջեւանի երկպառակութեան պատճառը»:

Ճշմարտութեան վրայ խօսող մարդը հեռու պիտի լինի ամէն տեսակ կողմնապահութենէ, խարդախութենէ եւ անձնական ատելութենէ կամ կրքէ: Եթէ մեք այս պատմութիւններէն մէկը տեսնէինք խղճմտանքով մեր վրայ, ամենեւին ձեռք չէինք զարներ այդ հարցմունքին պատասխանը գրելու, որպէս զի մեր գործոյն եւ խօսքին մէջ պակասութիւն չգտնուի, եւ խօսքն ու գործը մէկըմէկ սուտ չհանեն, ինչպէս որ շատ անգամ կպատահի:

Ո՞վ էր կամ ինչ էր ուրեմն Նոր Նախիջեւանի մէջ քանի տարիէ ի վեր եղած երկպառակութեան, այսինքն ժողովրդեան երկու իրարու հակառակ փառքիս բաժնուած՝ կռիւ

ընելուն պատճառը: — Ոմանք կրսեն թէ այս ինչ անձն էր, ոմանք թէ այն չէ, հապա այս անուն մարդն էր, ոմանք՝ թէ այս ինչ առեւտրական պատահմունքն էր, ոմանք՝ թէ քաղաքին կառավարութեան վերաբերեալ այս ինչ խնդիրն էր, ոմանք՝ թէ Նախիջեւանի եկեղեցիներուն փողերն էր որ խալիպեան Յարութիւն աղայէն կպահանջուէին, եւ նա իբր թէ չէր ուզեր տալ, Բայց աւելի զարմանալին այս է որ ոմանք ալ կըսէին ու ասգիս անգին կգրէին՝ թէ Նախիջեւանի ժողովուրդը երկուսի բաժնուրը այժմու Առաջնորդն էր:

Յիրաւի զարմանալի բան, եւ քիչ մը նըման այն ռամկական առակին որ կըսէ թէ «Վարպետ գողն զտանուտէրը գող կըռնէ»:

Այդ Առաջնորդը ո՞ւր էր, աշխարհիս ո՞ր ծայրը՝ ո՞ր անկիւնն էր այն ատենն որ Նախիջեւանի ժողովուրդը վաղուց երկու կուսակցութիւն (փառքիս) բաժնուած, մինչեւ քահանայ մարդ՝ այն կուսակցութիւններէն մէկուն գլխաւորին կենացը դէմ դաւաճանութիւն ըրած համարուելով՝ Ռոսթովի բանտը ձգուած էր, եւ միւս կուսակցութեան մարդիկը հինգ վեց տարի էր՝ կերթային ու կուգային, շատ ալ ստակ կլտանէին այն քահանան ազատելու համար: Առաջնորդը ո՞ւր էր՝ երբոր Նախիջեւանցւոց մէկ մասը իրենց

Հին քաղաքագլխոյն (կօլօլային) վրայ գանգաւներ դրած էր տէրութեան, ըսելով թէ ինքն իշխանաբար ու բռնաւորապէս կկառավարէ քաղաքը եւ քաղաքացւոց փողերը կը վաւանէ։ Այդ Առաջնորդը ո՞ւր էր երբոր հանգուցեալ Ներսէս Կաթողիկոսը Խալիպեան Յարութիւն աղային ձեռքը յանձնեց լիուլի վստահութեամբ եկեղեցական փողերը՝ առանց շահ կամ տոկոսիք ալ պահանջելու անկից։ Ո՞ւր էր այդ Առաջնորդը երբոր իրեն նախորդը զիջանելով Խալիպեան իշխանին հակառակորդաց գանգաւներուն ու բողոքներուն, նոցա մէջէն վեց հոգի պատգամաւոր որոշեց որ եկեղեցական փողերուն հաշիւները եւ փողերը պահանջեն, եւ նոքա մինչեւ 128 հազար րուպի առնելիք ցուցուցեր էին անոր վրայ։ Ո՞ւր էր այս Առաջնորդը՝ երբոր նորա նախորդը գիր գրի վրայ կգրէր Ներքին Գործոց Ոստիկանին՝ Խալիպեանին հակառակորդաց դրդամամբն ու գործակցութեամբը, որ վիճակին փողերը Կաթողիկոսին իրաւանցը տակ եւ Խալիպեանին ձեռքը չմնան։ Ո՞ւր էր այս Առաջնորդը՝ երբոր նորա նախորդին նոյն խորհրդակիցներն ու գործակիցները հանգուցեալ Ներսէս Կաթողիկոսին կոնգակները ամենեւին բանի տեղ չգնելով՝ վրան ծանր ծանր ամբաստանութիւններ կգրէին Տէրութեան, պնդելով թէ «Կաթողիկոսը միայն կրօնական խնդիրներու կրնայ խառնուիլ, իսկ վիճակներուն անմիջական կառավարութեանը վրայ, եւս առաւել վիճակներուն արդեանցը վրայ ամենեւին իշխանութիւն չունի»։ Ո՞ւր էր այս Առաջնորդը՝ երբոր հակառակորդները այնչափ սաստկացուցին իրենց ընդդիմութիւնը առ բարեյիշատակ Կաթողիկոսն Ներսէս՝ Խալիպեան իշխանին պաշտպան կենալուն համար, մինչեւ որ Մատթէոս սրբազանը Առաջնորդութենէն ձգուածի պէս (ապօրինաւոր հրամանաւ Կաթողիկոսին)՝ երկու տարիէն աւելի Մոսքուա եւ Փետրպուրկ քաջութեամբ կրնակէր, մինչեւ որ Ներսէս Կաթողիկոսը առ Աստուած փոխեցաւ, եւ նախիջեւանի երկպառակութիւնը անով

ալ պակսելուն տեղը օր ըստ օրէ սաստկացաւ։

Եւ ահա այն միջոցին էր որ Գերապատիւ Այվաղեան Գաբրիէլ Վարդապետը Առաջնորդ դրուեցաւ Վիճակիս, այսինքն 1857-ին ետքը։

Նախիջեւանի ցաւալի երկպառակութեան համբաւը առաջին անգամ լսած էր Գ. Վարդապետը նոյն տարւոյն ամառը Թէոգոսիոյ մէջ. Փետրպուրկ օր գնաց ու առաջնորդութեան պաշտօնն ընդունեցաւ, Ներքին Գործոց Ոստիկանարանին գիւհներ եղած գրութեանքներէն հասկըցաւ անոր Հին եւ նոր պատճառները, գոնէ ըստ մեծի մասին։ Եկաւ Մոսքուա, այն տեղը քանի մը պատուաւոր նախիջեւանցիներու պատահելով, որոց մէկն էր նախիջեւանի այն ժամանակին խաղաղասէր քաղաքագլուխը՝ մեծարգոյ Ալաճալեան Սիմէոն Աղան, — լսեց դարձեալ այն երկպառակութեան պատճառներն ու ողբալի հետեւանքները։ Եկաւ Սերպիուսով, այն տեղն ալ լսեց երկու կուսակցութիւններէն ալ պատահած նախիջեւանցիներէ իրենց մէջի կռիւներուն ինչ աստիճանի զայրացած լինելը։ Հասաւ Քիշնեւ, ու այն տեղ լսեց Մատթէոս Սրբազանէն թէ ո՞րք են եւ ինչ են նախիջեւանի երկպառակութեան պատճառները։ Դարձաւ Օտեսսա, եւ նոր Ռուսիոյ Կուսակալ կոմս Սթրոկոնովէն լսեց դարձեալ այն ամօթալի կռիւներուն չգաղթիլը, եւ յորդորուեցաւ մէկ օր մը առաջ զանոնք դադրեցընելու, ինչպէս որ ինքն ալ հաստատ միտքը դրած էր ընել։

Արդ ինչ ըրաւ Առաջնորդը։ — Ձեռք անցածին պէս աճապարեց գնաց նախիջեւան, աչօք տեսաւ եւ ականջներովը լսեց երկու կողմէն, մանաւանդ թէ ամէն կողմէ, ժողովրդեան երկպառակութիւնը եւ անոր իսկական պատճառները։ Տեսաւ որ կան այնպիսի պատճառներ զորս վերցընելը իւր ձեռքը չէր ամենեւին, այսինքն առեւտրական ոստիութիւններ, քաղաքական խնդիրներու եւ հաշուատեսութեանց վէճեր, եւ այլն. կար եւս այնպիսի պատճառ, — եւ կեղեցական փողերուն խնդիրը, — որ իրեն պարտքն էր քննել, դատել, լուծել, եւ այն.

պիտի վերջ մը տալ անոր որ մէկմ' ալ չնորոգուի, եւ ժողովրդեան երկպառակութիւնը անով նորէն չստատկանայ: Եւ այս բանիս համար ինչ ըրաւ. — 13 օրէն աւելի գրաւոր բերանացի տեղեկութիւններ հաւաքեց այն խնդրոյն վրայ, — որոյ մանրամասն ստորագրութիւնը Եօթնեմեակին մէջ պիտի տեսնուի, — եւ Յունիսի 25-ին հրաւիրեց իւր իջեւանը նախիջեւանի եկեղեցեաց երէցփոխանները հանդերձ քաղաքական իշխաններով եւ 40-ի չափ պատուաւոր ժողովրդականներով: Եւ նոցա միաձայն հաւանութեամբ վերջացուց այն եկեղեցական դրամոց խնդիրը:

Կիշէն արդեօք այն մեծարոյ անձինքը Առաջնորդին այն օրը իրենց խօսած յորդորակը կամ խրատը որ 4 ժամէն աւելի քշեր էր: Նա չէր արդեօք իրենց ըսողը եւ զանազան օրինակներով հաստատողը թէ որչափ վնասակար է իրենց ըստ հոգւոյ եւ ըստ մարմնոյ այն անմիտքանութիւնը եւ բազմամեայ երկպառակութիւնը: Նա չէր արդեօք համարձակ յանգիմանութեամբ նոցա հասկըցընողը թէ որքան աստուածընդդէմ գործ է իրենց ըրածը, որ Աստուծոյ ծանր պիտայիցը համար նուիրուած փողերը՝ նիւթ եւ պատճառ բռներ են այնպիսի սոսկալի կռուոյ եւ հակառակութեան, որոյ համբաւը բռնած է Փեթրպուրկէն մինչեւ Քիշնեւ ու մինչեւ Էջմիածին: Եւ նորա խաղաղարար եւ հաշտարար խօսքերուն ուժովը չէր արդեօք որ այն ժողովականք յօժարակամ սիրով ձեռք դրեր էին այն վաւերագրոյն որ նոյն փողը շարագրուէր է, եւ յորում կըսուի. «Մեք ներքոյգրեալքս... ժողովեալք ի խորհուրդ... յեալսելոյ զկարծիս եւ զխորհուրդս նորա (Առաջնորդին) հաւանեցաք եւ հաւանիմք՝ զի այս խնդիր եկեղեցական դրամոց պահանջելեաց ի Յարութիւն Աղայէն Խալիպեան աւարտեսցի բոլորովին եւ անգարձ եղանակաւ ըստ առաջարկութեան նորին Տեղակալ Հօր, այսինքն հաշտութեամբ եւ խաղաղութեամբ, դադարելով այսուհետեւ յամենայն հակառակութեանց եւ յընդդիմաբանութեանց եւ վիճմանց» եւ այլն:

Արդ այն հաշտութիւնը կատարելէն ետեւ ինչ ըրաւ արդեօք Գ. Առաջնորդը որ կարենայ մէկը ըսել եւ հաստատել թէ նա եղաւ պատճառնախիջեւանի ժողովրդեան երկուքի բաժանուելուն: — Գիտեմք ինչ ըրաւ: Այն հաշտութենէն երկու օր ետքը 14 պատուաւոր իշխանաւորաց առջեւը ընդունեցաւ Խալիպեան Յարութիւն Աղայէն նախ 50,000 ռուպլի արծ. ազգային Խալիպեան ըսուելու Ուսումնարանը կանգնելու համար, եւ երկրորդ՝ նորա խոստումը, որ Ս. Խաչ վանքին մէջ եւս եկեղեցական Դպրոցին շէնքը կանդնէ իւր ծախքովը: Մեծ յանցանք պէտք է համարիլ Գ. Առաջնորդին որ չկրցաւ կասկածիլ թէ այն հաշտուող իշխանաւորաց մէջ կգտնուէին այնպիսի անձինք, որոց սրտին մէջ հակառակութիւնը խորունկ եւ բազմաճիւղ արմատներ ձգած էր, բայց եւ ինչ կրնար ընել: Իւր նոր ձեռք առած Առաջնորդութիւնը չէր թողուր որ բանի մը ամիս ուշանայ նախիջեւան, եւ գիտէ թէ ինչ կերպով պիտի վարուին իրարու հետ այն նոր հաշտուած կուսակցութիւնները, ուստի իւր պարտքը ըստ բաւականին կատարած համարելով, եւ մնացեալը Աստուծոյ կամացը եւ քաղաքին խոհական իշխանաւորաց եւ քահանայից ձգելով՝ դարձաւ գնաց իւր գործերուն:

Տարի անցաւ, նախիջեւանի այն կուսակցութիւնը որ վախճանեալ Կաթողիկոսին կոնդակները բանի տեղ չէր դներ, ամենայն հնարք բանեցուց որ նորընտիր Կաթողիկոսին մէկ կոնդակովը նորէն ոտք հանէ եկեղեցական փողերուն խնդիրը, որով եւ զարթեցընէ առաջինէն ալ աւելի կատաղութեամբ այն դադարեալ կարծուած հակառակութիւնները: — Գ. Առաջնորդը ինչ յանցանք ունէր այն բանին մէջ:

Նոյն կուսակցութիւնը մարդ յուղարկեց Էջմիածին որ Սինօդի հրամանով Գ. Գաբրիէլ Վարդապետը գաւառատանի կանչուի: Սինօդը պատասխան տուաւ թէ օրինաւոր քննութեամբ եւ վաւերագրով եւ Տէրութեան հրամանով վերջացած խնդիրը նորէն դա-

տաստանի տակ ձգել կարելի չէ առանց Կայսերական հրամանի, ասոր վրայ Նախիջևանի երկպառակութիւնը աւելի զայրացաւ։ Առաջնորդը ինչ յանցանք ունէր։

Նոյն կուսակցութիւնները Կատարինաւաւ կուսակալ Սիւլերս կոմսին յորդորանալով իբր թէ նորէն հաշտուեցան իրարու հետ, եւ վրան երկու ամիս չանցած՝ դարձեալ սկսան իրենց կռիւները։ — Առաջնորդին յանցանքը ինչ էր այն ատենը։

Եւ միթէ նա չէր որ նոյն տարին, այսինքն 1862-ին սկիզբները, երբորդ անգամ դնաց Նախիջևան, ու յորդորանք, խրատ, քարոզներ, աղաչանքներ, ամէն ջանք ի գործ դրաւ որ Կուսակալին սկսած հաշտութիւնը ամբողջանայ եւ հաստատուի։ Միթէ նա չէր որ Նախիջևանի մէջ հաշտութեան եւ սիրոյ եւ միաբանութեան իբրեւ կեդրոն կուղէր կանգնել 400 աշակերտի Դպրոց մը. եւ ինքը չէր որ յետ խօսելոյ գլխաւոր ժողովրդականաց հետ՝ կամեցաւ նաեւ հասարակութիւնը ժողովել, եւ ամենուն հասկցրնել իւր գիտաւորութիւնը, զամէնքը յորդորելով յեղբայրութիւն եւ ի հաշտութիւն։ Նա ինչ յանցանք ունէր՝ եթէ խօսքերը չընդունեցաւ այն խեղճ հասարակութիւնը՝ որ խաղալիկ դարձած էր քանի մը խռովասիրաց եւ ինչ ըսելիքը ինքն ալ չէր գիտեր։

Երբոր նոյն տարին, նոյն օրերը, Գ. Առաջնորդին Նախիջևանէն դուրս ելլելուն պէս եկաւ հասաւ այն տեղը խռովասիրաց մեծ պատգամաւոր եւ խորհրդական եւ գործակալ՝ Երկո Տող անունով հայհոյական տետրակին հեղինակը, եւ ուրիշ շատ մեծագործութեանց (ըստ նոցա) կատարողը, միթէ Գեր. Առաջնորդն էր կառքերով ու ձիերով անոր ընդառաջ վազողը, եւ ովսանաներով քաղաք ընդունողը . . .

Գիտեմք որ երբ նոյն երիտասարդը երկու օրէն ետքը յանկարծակի պաշարուեցաւ իւր քանը մէջ Տէրութեան ղինուորներէն ու վերցուեցաւ տարուեցաւ Փեթրպուրկ, եւ Տէրութեան գէմ յանցաւոր գանուող չարագործաց բերդը բանտարկուեցաւ, կար-

ծիք ընողներ եղան թէ այն պատուհասին ալ պատճառ Առաջնորդն էր. բայց ոչ ապաքէն շուտով իմացան եւ նոքա՝ թէ Գ. Առաջնորդը բոլորովին անգէտ եւ անտեղեակ էր այն վտանգաւոր երիտասարդին գործերուն, եւ թէ մտքէն ալ չէր անցած որ այնպիսի որոգայթ մը լարէ անոր՝ որ երբ եւ իցէ իրեն ուրիշներու համար փորած փոսերէն մէկուն մէջ պիտի իյնար։

Ոչ. Գեր. Առաջնորդը չըբաւ այն երիտասարդին այն թշնամութիւնը եւ դարանագործութիւնը՝ ինչ որ իրեն դէմ ըրին՝ անկից տարի մը ետքը՝ Նախիջևանի խռովասիրաց գլխաւորները, — ինչպէս որ լսած եմք, — մարդ յուղարկելով ետեւէն մինչեւ էջմիածին, որ ոչ միայն եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն չառնու յանկարծ, այլ եւ եթէ կարելի է՝ այնտեղը մնայ, գուցէ եւ ստանասունը փակուի, ու նորա տեղը իրենց մէկ ուրիշ Առաջնորդ մը յուղարկուի, եպիսկոպոս մը կամ Արքեպիսկոպոս, որ Գ. Վարդապետին ըրածները քանգէ, իրենց հակառակորդները Նախիջևանէն աներով տեղերովը հալածէ հանէ, եւ այնուհետեւ խաղաղութիւնը եւ հաշտութիւնը արիւղեալ Նախիջևանի մէջ, այնուհետեւ Ուսումնարաններ բացուին այն քաղաքը. Տպարաններ հաստատուին, Հիւսիս, Հարաւ, Արեւելք, Արեւմուտք անուններով օրագիրներ հրատարակուին. Երկո Տող չէ, Երկու հարիւր, երկու հազար երեսներով մատենաներ տպագրուին, այնպէս որ ուսում գիտութիւն եւ լուսաւորութիւն լցուի տարածուի Նախիջևանի մէջ՝ իբրեւ զՍուրս բազումս որք ծածկեն զծովս։

Իմացուեցաւ ուրեմն թէ ով է եղեր Նախիջևանի երկպառակութեան պատճառը . . . այն թողումք առ այժմ. գոնէ այս իմացուեցած արդեօք թէ այժմու Առաջնորդը չէ եղեր այն երկպառակութեանը պատճառ, եւ թէ նա ընդհակառակն՝ կրցածին չափ աշխատեւ է պատճառ լինել խաղաղութեան, հաշտութեան, սիրոյ եւ միաբանութեան, եւ մինչեւ ցայժմ լիակատար յաջողութիւն

գտնելու բաղդը չէ ունեցած. թէպէտ եւ
այսու ամենայնիւ կերելի թէ չկարծեր որ
հասած լինի դեռ այն ժամանակը՝ յորում՝

բռնադատուի ըսելու. « Բժշկեցար զԲաբելոն,
որ եւ նա ոչ բժշկեցաւ. թողցուք զնա »:

ԱՂ. ՊՅԱՆԱՆ.

ՀԱՆՆԵԼՈՒԿ.

Գեղեցիկ կըս-կըլորիկ
Անտառի եմ թըռչունիկ.
Երբ մանկունք եւ պատանիք
Կըբանան վըրաս ժանիք,
Կըբանդեն խեղճիս տունիկ,
Վայ կընեմ, ճըւամ սաստիկ:
Կըբերթեն կարմիր շապիկս,
Իս կընեն մօրէ մերկիկ:
Կըպատեն ողջ ի մեղրիկ,
Կըթաղեն խոր տապանիկ.
Իսկ իրենք մեծ ու պըզտիկ
Կըցընձան իբր ի հարսնիք,
Ու կըսեն մէկիկ մէկիկ,
Ամէն տարի բարով հասնիք:

Յունուարի Հանելուկն է ՀԱՄԲԵՐՈՒԹԻՒՆ

Վերադիտող ամսագրոյս, ԳԱՐԲ. Վ. ԱՅՎԱԶԵԱՆ:

ՀՐԱՄԱՆԱԻ ԳՐԱՔՆՆՈՒԹԵԱՆ. Ի Թեոդոսիա, Ի 16 Փետրուարի 1865.

Ի Տպարանի Խալիպեան Ոստամնարանի ազգիս Հայոց.